

tego państwa znacznie podniosła pułap badawczy w zakresie tej problematyki. Operując typem analizy charakterystycznej dla architektury sakralnej stworzyła swego rodzaju równoważnik dla dominującej dotąd w obrazie architektury państwa krzyżackiego problematyki zamkowej. Zadaniem najbliższego czasu winno być uzgodnienie tych dwóch odrębnych nurtów badawczych dla uzyskania integralnego obrazu rozwoju i jego specyfiki średniowiecznej architektury państwa krzyżackiego.

W zakończeniu podkreślić trzeba świetny poziom edytorski książki, bardzo dobre zdjęcia, których jakość mogła być utrzymana zapewne dzięki dobrym kliksom, jak i znakomitej jakości papieru, na którym zostały wydrukowane. Wielka ilość jednorodnych, specjalnie dla tej książki przygotowanych rysunków rozmieszczonych w tekście w trakcie czytania książki stanowi pomoc nieocenioną.

Szczesny Skibiński

Jerzy Kowalczyk, *Sebastian Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, ss. 358, il. 216.

Rola włoskich traktatów architektonicznych i oddziaływanie włoskiej myśli teoretycznej, które w decydujący sposób kształtowały w okresie nowożytnym gusta europejskich dysponentów i dostarczały przez całe stulecia wzorcowych rozwiązań architektom, stały się w ostatnich latach przedmiotem licznych studiów, wzbogacających naszą znajomość zjawisk architektonicznych o decydujący czynnik, pozwalający na pełniejsze zrozumienie złożoności procesów zachodzących w wyborze określonej koncepcji przestrzennej i stosowanego repertuaru architektonicznego. Określenie roli i funkcji traktatów i wzorników architektonicznych w dobie renesansu i baroku umożliwiło zrewidowanie, ujmowanego dotąd mechanicznie i w sposób uproszczony, zagadnienia-wzoru — jako bezpośredniego naśladownictwa konkretnego dzieła architektonicznego. Studia nad recepcją poszczególnych traktatów ujawniły zarazem mechanizmy przyswajania określonych koncepcji architektonicznych dokonujących się niezależnie od ich konkretyzacji na poszczególnych obszarach geograficznych, ujawniły europejską wspólnotę idei architektonicznych w dobie manieryzmu i baroku.

Najpełniejszego opracowania doczekało się dotąd dzieło teoretyczne Andrea Palladia¹, chociaż nie pominięto także traktatów L. B. Albertiego, F. di Giorgia Martiniego, S. Serlia, G. B. Vignoli, P. Catanea i V. Scamozziego². Książka Jerzego Kowalczyka poświęcona recepcji traktatu Sebastiana Serlia w architekturze polskiej od XVI do XVIII wieku stanowi w kontekście innych opracowań poświęconych włoskim teoretykom architektury, a szczególnie dziełu Serlia³, pozycję ważką, zasługującą na uwagę nie tylko polskiego czytelnika.

¹ Stan badań u W. Timofiejewitsch, *Die Palladio-Forschung in den Jahren von 1940 - 1960*, Zeitschrift für Kunstgeschichte, XXIII, 1960.

² Z najważniejszych ostatnio opublikowanych pozycji wymienić można: F. Borsi, *Leon Battista Alberti*. Firenze 1975; R. Papini, *Francesco di Giorgio Architecto*. Firenze 1946; F. Barbieri, *V. Scamozzi*. Vicenza 1952.

³ Przede wszystkim: W. B. Dinsmoor, *The Literary Remains of Sebastiano Serlio*. The Art Bulletin, t. 24, 1942, nr 1; E. Forssman, *Saule und Ornament. Studien zur Problem des Manierismus in der niederländischen Säulenbücher und Vorlagblätter des und 17 Jhr*. Stockholm 1958; S. Wiliński, *Sebastiano Serlio ai lettori del III e IV libro sull'architettura*.

Autor rozpoczyna swoje studium od przedstawienia oddziaływania traktatu Witruwiusza i nowożytnych włoskich traktatów architektonicznych na kulturę artystyczną w Polsce od XVI do XVIII wieku i rewidując dotychczasowe opinie dochodzi do wniosku, że znajomość humanistycznych traktatów nie ograniczała się „... tylko do Włochów i to najwybitniejszych”⁴, lecz popularność dzieł Witruwiusza, Serlia, Vignoli, Palladia, Scamozziego czy Catanea, tak wśród zleceńdawców, jak i wykonawców, stymulowała w poważnym stopniu świadomość architektoniczną polskich dysponentów i budowniczych, decydując często w przemożny sposób o formie architektonicznej poszczególnych realizacji (np. Zamościa). Całkowicie zrozumiałym zjawiskiem, w świetle europejskiej sytuacji kulturowej, była oczywiście recepcja włoskiej myśli teoretycznej w poglądach polskich teoretyków architektury, począwszy od autora *Krótkiej nauki budowniczej* poprzez B. N. Wąsowskiego⁵ i W. Tytkowskiego, a na kompilatorach XVIII wieku kończąc (J. Rogaliński, K. Zdziański, I. Gaworski)⁶.

Drugi rozdział książki zatytułowany *Sebastiano Serlio* przynosi wiadomości biograficzne o autorze traktatu, charakterystykę i analizę konstrukcji samego traktatu oraz przedstawia oddziaływanie wzorów Serlia w poszczególnych krajach europejskich, przede wszystkim we Francji, Anglii, Czechach i Niderlandach. Autor słusznie podkreśla, że bogaty materiał ilustracyjny i zwięzły komentarz słowny do tablic ilustracyjnych, dzięki przystępności egzemplifikacji i sugerowanej przez autora możliwości różnorodnych modyfikacji, zadecydowały o popularności i powszechnej recepcji dzieła Serlia. W pełni trafne jest podkreślenie przez Kowalczyka faktu niedoceniaenia w dotychczasowych badaniach roli traktatu Serlia dla formowania kanonów estetycznych i praktyki manieryzmu i wczesnego baroku, szczególnie w zestawieniu z przecenianiem w tej mierze dzieła Andrea Palladia. Cztery odcinek tego rozdziału, poświęconego generalnej ocenie traktatu Serlia i jego recepcji w sztuce europejskiej, odbiega od wcześniej prezentowanej tematyki i referuje stan badań nad recepcją dzieła Serlia w Polsce. Ten niefortunny zabieg kompozycyjny w poważnym stopniu narusza logikę narracji, wprowadzając odmienny materiał i zmieniając jednocześnie płaszczyznę dokonywanych obserwacji. Następuje przejście od faktów artystycznych i kulturowych do oceny metafizyka, ale w odniesieniu jedynie do obszaru Polski.

W kolejnym obszernym rozdziale omawia Autor elementy serliańskie w sztuce polskiej, rozpoczynając od porządków architektonicznych i polskich przykładów ich zastosowania. Kowalczyk omawia szczegółowo zastosowanie rustykowania, użycie porządków w superpozycji, analizuje przykłady zastosowania serliańskiej charakterologii porządków i stosowanie w praktyce serliańskiego ujęcia kwestii decorum. Autor przedstawia także recepcję serliańskiego systemu przesł arkadowych, a szczególnie motywu serliany w sztuce polskiej XVI do XVIII wieku. Ostatnim problemem poruszonym w tym rozdziale jest oddziaływanie wzorów ornamentalnych Serlia na liczne realizacje architektoniczne, stosowanie czerpanych z jego traktatów wzorów rustyk, rysunków stropów i sklepień, fryzów, kar-

tura. Bolletino del Centro. Internazionale di Studi d'Architettura A. Palladio, t. 3, 1961; M. Rosci, *Il trattato di architettura di Sebastiano Serlio*. Milano 1966.

⁴ Pogląd ten reprezentował A. Miłobędzki, *Architektura i społeczeństwo*. W: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo—społeczeństwo—kultura*. Pod redakcją A. Wyczańskiego. Warszawa 1970, s. 242 - 243.

⁵ J. Baranowski, *Bartłomiej Nataniel Wąsowski. Teoretyk i architekt XVII wieku*. Wrocław 1975.

⁶ A. Małkiewicz, *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*. Prace z Historii Sztuki, 1976, z. 13.

tuszy, a także schodów (np. w ratuszu w Poznaniu). Kowalczyk zwraca przy tym szczególną uwagę na znaczenie wzorów z *Extraordinario libro*, które cieszyły się w Polsce dużą popularnością, powodując równocześnie zachwianie w świadomości polskich dysponentów i miejscowych wykonawców jeszcze niezbyt ugruntowanych kanonów klasycznych porządków. Stwierdzenie tego stanu rzeczy poparte licznymi przykładami stanowi interesujący punkt wyjścia do uchwycenia świadomych, a częściej jeszcze nieświadomych innowacji oraz mechanicznego upraszczania wzorów. Zmiany te dokonywane przez realizatorów, niekiedy zapewne sugerowane przez zleceniodawców, pozwalają na bardziej precyzyjne określenie cech specyficznych polskiej architektury doby manieryzmu i wczesnego baroku. W tej mierze książkę Jerzego Kowalczyka uznać można za najpoważniejszy dotychczas głos w dyskusji nad rodzimością architektury polskiego renesansu.

W rozdziale czwartym omawianej książki Autor kompozycje serliańskie zastosowane w różnorodnych dziełach wieku XVI i XVII. Podobnie jak w poprzednim rozdziale zagadnienie potraktowano analitycznie, a prezentowany materiał ujęto w układzie typologicznym. Przegląd polskich przykładów recepcji wzorów serliańskich rozpoczyna mała architektura: edikule, portale, bramy i kominiki. Następnie Autor omawia architekturę sakralną, pałace, wille i kamienice. Wydaje się jednak, że problematyka małej architektury wiąże się bardziej z materiałem poprzedniego rozdziału poświęconym elementom systemu architektonicznego Serlia i włączenie jej do wcześniejszego rozdziału pozwoliłoby na uniknięcie częstego dublowania problemów i powtarzania materiału przykładowego, znanego już czytelnikowi z wcześniejszej lektury.

Po zaprezentowaniu w tak szerokim zakresie oddziaływania traktatu Serlia na polską praktykę architektoniczną na przestrzeni przeszło dwóch stuleci, w rozdziale V przedstawia Autor funkcjonowanie społeczne dzieła Serlia w Polsce, śledząc obecność egzemplarzy traktatu w księgozbiorach staropolskich dysponentów sztuki oraz znajomość dzieła Serlia u poszczególnych budowniczych działających w Polsce od XVI do końca XVIII wieku. Przedstawia także późne oddziaływanie traktatu w praktyce cechowego szkolenia zawodowego, szczególnie w wieku XVII i XVIII. Rozważając kwestię recepcji dzieła teoretycznego Serlia na polską teorię architektury w XVII i XVIII wieku dochodzi Autor do interesującego stwierdzenia, że w przeciwieństwie do popularności wzorów serliańskich w środowisku muratorów i budowniczych (w praktyce architektonicznej) jego traktat znalazł jedynie słabe odbicie w polskim piśmiennictwie teoretycznym poświęconym architekturze. Tekst książki zamyka rozdział poświęcony syntetycznemu podsumowaniu wpływów Serlia na sztukę polską od XVI do XVII wieku.

Dobre przygotowanie teoretyczne i gruntowna znajomość polskiego materiału zabytkowego pozwoliły Autorowi na swobodne operowanie obszernym materiałem dowodowym z całego obszaru Polski, lecz spowodowały zarazem, że niektóre partie tekstu zostały przeciążone nadmiarem faktografii nie wnoszącej nowych problemów do już przekonywająco udowodnionego zagadnienia. W wielu wypadkach fachowemu czytelnikowi, a do takiego skierowana jest w pierwszym rzędzie recenzowana książka, wystarczać powinien sam materiał ilustracyjny — obszerny i kompetentnie zestawiony.

Już samo streszczenie problematyki zawartej w książce Jerzego Kowalczyka pozwala uzmysłwić jej znaczenie dla dalszych badań nad sztuką polską XVI i XVII wieku. Dzięki swojej solidności warsztatowej, zawartości materiałowej i erudycji bibliograficznej stanowi ona już i stanowić będzie nieoceniony punkt wyjścia, zarówno do dalszych syntez, jak i analiz, umożliwiając zarazem podjęcie

powtórnie dyskusji nad kwestią rodzimości sztuki polskiej w okresie nowożytnym w oparciu o bardziej w tej chwili wszechstronną znajomość mechanizmów zachodzących zjawisk stylowych. Podnoszą jej bezsporne zalety i widząc ją jako jedną z ważkich pozycji polskiej historiografii ostatnich lat, nie sposób jednak pominać faktu niewątpliwego niedosytu, jaki pozostawia jej lektura.

Wydaje się, że ograniczenie problematyki badawczej do dzieł sztuki polskiej spowodowało nie tylko niezbyt fortunne sformułowanie tytułu, lecz — co ważniejsze — to ograniczenie pola badań spowodowało wyizolowanie zjawiska recepcji Serlia w Polsce z całokształtu tego zjawiska w europejskiej architekturze doby manieryzmu i wczesnego baroku. Zapropozowane przez Autora ujęcie tematyki, chociaż wyczerpująco i kompetentnie przedstawione, świadczy o ciągle nie przewyżczonym przez polską historię sztuki kompleksie prowincjonalizmu. Dopiero zerwanie z traktowaniem sztuki polskiej jako zjawiska autonomicznego i konsekwentne rozpatrywanie jej jako konkretnego czynnika w całokształcie sztuki nowożytnej Europy pozwoli na właściwe jej odczytanie, także i przez uczonych zagranicznych. Przyjęty przez Autora analityczny i typologiczny sposób prezentacji zagadnienia, rozbijający poszczególne omawiane przykłady na szereg heteronomicznych składników odnoszonych do różnych wzorów serliańskich, możliwe że skuteczny w ramach przyjętych przez Autora założeń metodologicznych, budzi jednak największe zastrzeżenia. Jedyne w rozdziale poświęconym znajomości traktatu i recepcji wzorów Serlia u poszczególnych architektów i muratorów pojawia się próba historycznego ujęcia referowanego procesu, lecz i w tym przypadku, jest to tylko zabieg porządkujący fakty a nie dyrektywa badawcza. Lektura książki Jerzego Kowalczyka dostarcza ogromnej ilości faktów jednostkowych, często w interesujący sposób skomentowanych, uściślonych chronologicznie, korygowanych przekonywująco w zakresie atrybucji, lecz z tego, uporządkowanego przede wszystkim typologicznie, materiału nie rysuje się rekonstrukcja szerszego zjawiska historycznego. Recepcja dzieła Serlia w Polsce rozpatrywana jest jakgdyby poza historią, poza procesem historycznym kształtowania się nowożytnej architektury na rozległych obszarach środkowej i wschodniej Europy. Wybierając pozytywistyczny model procesu badawczego Autor zrezygnował z możliwości podjęcia próby rekonstrukcji historycznej struktury zjawiska recepcji myśli Serlia.

Uporządkowany typologicznie materiał badawczy może być dogodnym punktem wyjścia, nie może być jednak dla historyka sztuki wyłącznym celem i to tradycyjne, pozytywistyczne ograniczenie pola badawczego, zdaniem recenzenta, powoduje pewne uczucie niedosytu, jakie pozostawia lektura tej interesującej książki, i może właśnie w tym tkwić przyczyna, że pozostaje ona od szeregu lat jak gdyby na marginesie zainteresowań historyków architektury.

Konstanty Kalinowski

PROBLEMY I PERSPEKTYWY BADAŃ ŚREDNIOWIECZNYCH MALOWIDEŁ ŚCIENNYCH W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Malowidła ścienne zachowane w Europie środkowo-wschodniej stały się przedmiotem specjalnych opracowań w latach czterdziestych naszego stulecia. Najpierw publikowano opracowania materiałowe, obejmujące terytoria w ujęciu historycz-